

УДК 81'373.21-112(477=352.3)

ДАНИ ТОПОНІМІЇ ПРО СЕРЕДНЬОВІЧНІ МІГРАЦІЇ АДИГІВ ДО НАДДНІПРЯНИНИ

Олег Бубенок

*Інститут сходознавства імені А. Кримського НАН України,
вул. Грушевського 4, Київ, Україна, 01001,
тел. (044) 278-76-52, e-mail: instkrymsk@gmail.com*

Вказано на можливий зв'язок топонімів типу Косогівщина в басейні ріки Псел з міграцією сюди з Тмутаракані касогів на початку XI століття. Топоніми ж Черкаси і П'ятигірці в Середньому Подніпров'ї варто пов'язати з міграцією сюди адигів-черкасів з північнокавказького П'ятигір'я на рубежі XIII–XIV століть.

Ключові слова: адиги, топоніми.

За часів Середньовіччя адигомовне населення Північного Кавказу відіграло помітну роль в історії не лише сусідніх народів регіону, а й південної частини східних слов'ян. Вже давно доведено, що адиги були відомі у середньовічних джерелах як *косоги (касози)* та *черкаси (черкеси)*. Найбільш раннє походження має етнонім *косоги*, або *косоги*. Уперше косоги згадані у давньоруських літописах під 965 роком [3, с. 287; 7, с. 246]. Можливо, що востаннє давньоруські літописи повідомляли про косогів під 1223 роком [3, с. 129].

Що стосується іншого етноніма, то найбільш ранні згадки цієї етнічної назви подають саме форму *черкаси*, а не *черкеси*. Зокрема, у творі Платона Карпіні “Історія монгалів”, написаному у 40-ві роки XIII століття, згадано народ *чиркаси*, який проживав на Кавказі [9, с. 57, 72]. Варто зазначити, що у руських літописах форма етноніма *черкас* фігурує вже з початку XIV століття, її використовували для позначення етнічної групи Північного Кавказу [13, с. 184]. Аналіз текстів пізніх російських літописів дає підстави вважати, що з середини XV століття “черкасами” почали називати не тільки жителів Північного Кавказу, а й частину жителів Центральної України [18, с. 136]. Отже, всі ці процеси мали б відобразитись і в топонімії України.

Доцільно звернути увагу на те, що на лівобережжі ріки Псел, у середній його течії, у недалекому минулому були поширеними топоніми з основою *косог (косаг)*. У другій половині XIX століття у цьому районі на правому березі ріки Мужева Долина існував хутір *Косоговщина (Паськова)* [2, лист 23, 23–12]. За даними перепису 1859 року, там само на території Полтавської губернії у Зіньківському повіті існували поселення: *Косоговщина (Пащенковка)* та *Косоговщина (Іванівка)* [14, с. 53]. Досить цікаво, що в цьому ж районі О. Стрижак зафіксував на лівобережжі ріки Псел гідронім *Косогівка*, що, за його даними, був “лівою

притокою Лютенської у басейні Псла” [12, с. 26; 16, с. 27]. На жаль, на топографічних картах другої половини XIX століття річка Косогівка вже не позначена.

Існує думка, що до виникнення цих назв на Полтавщині був причетний московський боярин Г. Косоков, який наприкінці XVII століття керував будівництвом валу, що отримав назву “Косогів вал”. Цей вал проходив по південних територіях сучасних Полтавської і Харківської областей [4, прим. 24]. Проте Г. Косоков тривалий час перебував не тільки на Полтавщині, але і на Харківщині. Однак на території Харківської області назви з основою *Косоков* так і не були виявлені. Отже, є сенс пов’язати виникнення цих назв з подіями, описаними у літописах.

Іпатівський літопис повідомляє: “В лето 6531 (1023) собрася Мстислав со Козари и Касоги на Ярослава, брата своего...” [7, с. 265]. Врешті-решт війська київського князя Ярослава, який покладався на варягів-норманів, і чернігівсько-тмутараканського князя Мстислава, якого підтримували не лише сіверяни, а й кавказькі дружинники – косоги та хозари, зустрілися біля Лиственя. Мстислав переміг у цій битві, а його дружинники майже не постраждали [8, с. 95]. Отже, косоги і хозари, які були у війську Мстислава, зберегли свою чисельність.

Проте після цієї перемоги Мстислав не пішов на Київ, а запропонував Ярославу поділити Русь, унаслідок чого 1026 року Лівобережна Русь з центром у Чернігові відійшла до Мстислава, який зберігав контроль над нею аж до своєї смерті 1036 року [8, с. 96–97]. З огляду на тодішню політичну ситуацію є підстави вважати, що косогів Мстислав мав поселити на південному кордоні своїх володінь, у басейні ріки Псел. У той період залишалася небезпека з боку кочівників – печенігів та торків.

Дослідники вже давно помітили, що гідронім Псел (Псьол) має багато спільного з назвами річок у місцях проживання адизько-абхазьких народів на Північному та Західному Кавказі, в основі яких – адизьке слово псы-, що означає “вода, річка” [10, с. 102–103, 242–251; 11, с. 120–123, 144–147; 17, с. 89–90]. Тому може виникнути припущення про зв’язок назви річки Псел з перебуванням на її берегах косогів, бо перші згадки про цю назву річки містяться в тексті Іпатівського літопису і стосуються лише 1111 року [8, с. 184]. Проте, якщо навіть у майбутньому буде доведено, що цей гідронім має більш давнє походження, все одно є підстави вважати, що наявність у цьому районі косогів мала б сприяти тому, що кавказька назва річки збереглася до наших днів.

Не менший інтерес становить також походження назви міста *Черкаси*, розташованого на правому березі Дніпра, та деяких інших топонімів. Як вже зазначалося, ця назва могла з’явитись у Наддніпрянщині лише після 40-х років XIII століття. При цьому дані деяких документів свідчать на користь того, що цей топонім з’явився тут раніше від аналогічних назв. Однак джерела мовчать про походження назви міста та обставини його заснування аж до початку XVI століття.

В одній із литовських люстрацій від 1552 року, сказано: “Початокъ Черкасовъ и Канева. Отъ початку Черкасовъ и Канева уходы по всимъ тымъ рекамъ вольны были Каневъцомъ, бо яко князь великій Литовській Гедиминъ, завоевавъ-

ши надъ моремъ Кафу и весь Перекопъ и Черкасы Пятигорское, и приведъши Черкасовъ часть з княгинею ихъ, посадилъ ихъ на Снепородѣ, а иныхъ на Днепре, где теперъ Черкасы сидять...” [1, с. 103]. Нагадаємо, що Гедимін – великий князь литовський, був при владі з 1316 по 1341 рік.

Проте існує думка, що місто Черкаси було засноване до правління Гедиміна. При цьому посилаються на повідомлення Густинського літопису, датоване 1305 роком, про захоплення Гедиміном Черкас [6, с. 348]. Однак викликає сумнів дата описаної події – 1305 рік, бо у цьому році Гедимін ще не був литовським князем. Окрім того, нагадаємо, що Густинський літопис було написано лише на початку XVII століття.

Думка про те, що сюди могли переселити адигів з Північного Кавказу правителі Золотої Орди наприкінці XIII століття, була дуже поширена серед істориків XVIII–XIX століть (В. Татищев, А. Шафонський, І. Болтін, Д. Бантиш-Каменський, А. Рігельман). Згідно з нею, близько 1282 року татарський баскак у Курському князівстві переселив черкесів (черкасів) з П’ятигір’я на Кавказі до своїх володінь. Проте ці переселенці завдали багато шкоди курському князеві Олегу і тому той, за згодою із ханом, вигнав їх із земель Курського князівства. Врешті-решт, ці черкаси переселилися до Наддніпрянщини і заснували біля Канева свою фортецю Черкаси [5, с. 96–107]. Досить цікаво, що ці події описані у Воскресенському літописі, але там немає жодної згадки про черкасів [3, с. 176–178]. Усе це ставить під сумнів надану інформацію. Хоча дані топонімії певною мірою підтверджують цю міграцію.

Зокрема, на протилежному від міста Черкаси лівому березі Дніпра на берегах річки Сліпорід, правій притоці Сули, ще й досі існує село П’ятигірці. Окрім того, О. Стрижак зафіксував у цьому районі й інші аналогічні назви: “у м. Черкасах на Дніпрі одна з околиць називається Казбет”; “поселення типу Геленджик, Темрюк, Кабарта тощо” [15, с. 83].

Підсумовуючи, можна зазначити, що дані топонімії підтверджують можливість міграцій адигів із Північного Кавказу до Наддніпрянщини в XI столітті та XIII–XIV століттях, що узгоджується не лише з фрагментарними відомостями письмових джерел, а й з даними етнімії.

*Стаття: надійшла до редакції 15.01.2013
доопрацьована 22.05.2013
прийнята до друку 19.06.2012*

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. АЮЗР – Архивъ Юго-Западной Россіи. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886.
2. Военно-топографическая карта Российской империи (1869–1890). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://history11.ucoz.ru>
3. Воскресенская летопись // ПСРЛ. –Т. VII. – СПб., 1856.
4. *Гильденштедт И. А.* Путешествіе академика Гильденштедта / И. А. Гильденштедт; пер. М. Салтыковой, прим. Д. И. Багалая // Харьковскій сборникъ. – Вып 5. – Х., 1891.

5. Горленко В. Ф. Об этнониме Черкасы в отечественной науке конца XVIII – первой половины XIX вв. / В. Ф. Горленко // СЭ. – 1982. – № 3. – С. 31–36.
6. Густинская летопись // ПСРЛ. – Т. II. – СПб., 1843.
7. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. II. – СПб., 1843.
8. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. II. – СПб., 1908.
9. Карпини П. История монгалов / П. Карпини // Рубрук Г. Путешествие в восточные страны / Г. Рубрук. – М.–Л., 1957.
10. Коков Дж. Н. Адыгская (черкесская) топонимия / Дж. Коков. – Нальчик, 1974.
11. Коков Дж. Н. Кабардинские географические названия. Краткий словарь / Дж. Коков. – Нальчик, 1966.
12. Описание рек Черниговского наместничества // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Кн. 2. – Вып. 1–2. – Чернигов, 1868.
13. Патриаршая Десятая или Никонова летопись // ПСРЛ. – Т. X. – СПб., 1885.
14. Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. – СПб., 1862.
15. Стрижак О. С. Звідки назва міста / О. С. Стрижак // Українська мова і література в школі. – 1968. – № 2.
16. Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини / О. С. Стрижак. – К., 1963.
17. Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців / К. Тищенко. – К., 2006.
18. Холмогорская летопись // ПСРЛ. – Т. XXXIII. – Л., 1977.

DATA OF TOPONYMY ON THE MEDIEVAL ADYGS' MIGRATIONS TO THE DNIEPER BASIN

Oleh Bubenok

*A. Krymskyi Institute of Oriental Studies,
4, Hrushevskoho Str., Kyiv, Ukraine, 01001,
tel.: (044) 278-76-52, e-mail: instkrymsk@gmail.com*

The author of this paper sees the possible connection between the names of settlements like *Kosogovshchina* in Psel basin and the Kasogs' migrations from Tmutarakan in 11-th century AD. The toponyms *Cherkasy* and *Piatyhirci* could reflect the migrations of the Adygs-Cherkases from Piatigorie in the Northern Caucasus as well in 13–14-th centuries AD.

Key words: Adygs-Cherkases, settlements.

ДАнные ТОПОНИМИИ О СРЕДНЕВЕКОВЫХ МИГРАЦИЯХ АДЫГОВ В ПОДНЕПРОВЬЕ

Олег Бубенок

*Институт востоковедения имени А. Крымского НАН Украины,
ул. Грушевского, 4, Киев, Украина, 01001,
тел.: (044) 278-76-52, e-mail: instkrumsk@gmail.com*

Указано на возможную связь топонимов типа *Косоговицина* в бассейне реки Псел с миграцией сюда из Тмутаракани касогов в начале XI века. Топонимы же *Черкасы* и *Пятигорцы* в Средем Поднепровье имеет смысл связать с миграцией сюда адыгов-черкасов из северокавказского Пятигорья на рубеже XIII–XIV веков.

Ключевые слова: адыги-черкасы, топонимы.